

ՇՂԹԱՅԱԿՐԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԸՆԹԱՑԸ

եի

Ա Մ Ր Տ Ո Ւ Ի Գ Պ Ր Ե Վ Ա Ն Ք Ը

Շղթայակրի ժամանակաշրջանը՝ ժվ. դարը կանխող, ժԶ. և ժէ. դարերը կը ներկայացնեն Հայ ժողովուրդի մտաւոր ու փիլիք քայքայման ամենադժբախտ օրերը:

Այս տխուր իրականութիւնը իրեն ազդակ ունի կարգ մը պատմական իրողութիւններ, որոնցմէ գլխաւորներն են. —

ա) Նախքան ժԶ. դարը մոնկոլ-թուրք-թաթար ցեղերու հեռաւոր Ասիոյ տափաստաններէն դէպի կեդրոնական Ասիա խուժումը: Մարդկային քաղաքակրթութեան պատուհաս այս վանտալ ցեղերու ռաքերուն տակ քայքայուեցան Մերձաւոր Արեւելքի ծաղկեալ դարաւոր քաղաքակրթութիւնները, Պարսկականը, Բիւզանդականը, Ասորականը ու մանաւանդ Հայկականը, տրուած ըլլալով իր աշխարհագրական շատ աննպաստ դիրքը, իբրեւ միջանցք հեռաւոր և մերձաւոր ասիական աշխարհներուն:

բ) Թուրք-թաթարական տեղափոխութիւններուն յաջորդող օսմանեան և պարսկական պետութիւններու կազմակերպումը Մերձաւոր Արեւելքի մէջ, վերոյիշեալ զրգախտ կացութեան դարման չէր բերեր, տրուած ըլլալով իսլամ այդ պետութիւններու կրօնական անհանդուրժողութիւնը, հարկերու անօրինակ ծանրութիւնը և մանաւանդ զոյգ պետութիւններու անհաշտ թշնամութիւնը, որոնց դարաւոր բաղխումներուն թատր կը հանդիսանար Հայոց աշխարհը: Նոյնիսկ հազուադէպ խաղաղութեան շրջաններուն աւատապետական կարգութարքի ենթակայ Հայոց երկիրը կը շարունակէր թատրը հանդիսանալ սպանդի, աւարառութեանց, ու գերեվարութիւններու, իբրեւ արդիւնք թուրք, թաթար, պարսիկ և քիւրտ աւատապետական ան-

համաձայնութեանց, որոնք կ'անճիտէին մեր ժողովուրդը իր բոլոր գեղեցիկ փրթութեաններուն մէջ:

գ) Մեր թշուառութիւնը սատարող ոչ նուազ ազդակ մըն էր քրիստոնէական առաքելութիւններէն մանաւանդ հռոմէականը, որ մասնաւորապէս ժԶ. դարէն սկսելով, անընդհատ պիտի քայքայէր մեր ազգային կեանքը, Լեհաստանէն մինչեւ Պարսկաստան, ի հաշիւ վատհոգի հերոսութեան մը. — փոխան իսլամին լուսաւորչածին քրիստոնեայ ժողովուրդի մը պարտադրելով Հռոմի հակաքրիստոսեան բռնակալ քմայքները, թուրքին հաւասար վանտալութեամբ սպի մը բանալով խեղճ ժողովուրդի մը կողքին, ի վերջոյ կազմելով դասը հետեալ հռոմէական հայերուն:

Ու այս, և ասոնց նման ուրիշ տուեալները կուգան քովքովի քայքայելու մեր ժողովուրդը իր կենսունակութեան բոլոր երեսներուն վրայ: Հայոց երկիրը կ'ամայաւնայ իր հարազատներէն, որոնք թողած տուն, տեղ ու ստացուածք կը ցրուին օտար աշխարհներ, իրենց բնակութիւնները ձգելով թուրքերու, թաթարներու կամ քիւրտերու: Այս գաղթերը կ'ըլլան երբեմն կամովին և աւելի յաճախ բռնութեան տակ, այն աշխարհակալներու կողմէ, որոնք մէկ օրէն միւսը կը պարպէին ամբողջ աշխարհ մը հաւաւր թշուառութեանց և անճիտումի գլինով, պարզապէս չէնցնելու համար հեռաւոր ու տարակայ իրենց աշխարհամասերը հայ բազուկներով:

Նուաղած էին մեր կրթական յարկերը — մեր վանքերը — ու դադրած իրենց երբեմնի մեծ ու լուսաւոր առաքելութեանէն, դառնալով բոյն պորտաբոյծներու: Մեր եկեղեցական դասը կնիթարկուած էր

անփառունակ վիճակի, ու պարպուած իր բոլոր հրաշալի գէմքերէն:

Ու նոյն ինկածութիւնը մինք կը տեսնենք մեր եկեղեցական առաջնորդող տարրի նուիրապետական կեդրոններուն մէջ, այսպէս էջմիածինը մինչև զահակալութիւնը Մովսէս Տաթևացի մեծանուն կաթողիկոսին կը գտնենք մերկացած իր փառքէն ու հասած յետին թշուառութեան, մանաւանդ իր շահատակութիւններով ծանօթ Մեկքեանդեկ կաթողիկոսի օրերուն: Միաբանութիւնը ցրուած, վանքն ու եկեղեցին աւերակ ու ծրտերու բոյն, սրբութիւններն ու սպասները գրաւի դրուած յանուն մէկ բարբարոս ընչաքաղցութեան և փառամոլութեան մը որ գիտէ ամէն արժէք նիւթ դարձնել վաճառքի: Այս վիճակն է որ քիչ մը աւելի կամ պակաս կը տեսնենք և բարեգէպ այն օրը՝ երբ մեծ բարեկարգիչը Մովսէս Տաթևացին պիտի բարձրանար Լուսաւորչի Աթոռ (1629):

Իսկ Պոլիսը նոյն այդ օրերուն մշտաբարձր գոյսքն է դաւանական ու կուսակցական հատուածաբանութեան պայքարին, որոնց քմայքը ամենէն անխորելի միջոցներու զինով նոր օրուան հետ նոր պատրիարք մը Աթոռ կը հանէ, առանց նկատի ունենալու թեկնածուին արժանիքն ու ատիճանը, մինչև յետին ու անուս քահանան Աթոռ բարձրացնելու չափ, շնորհիւ մանաւանդ մեծագուտար կաշառքներուն որոնք ազգին գրպանէն անդադրում պիտի հոսէին Սուլթանին գանձարանը:

Ու մանաւանդ կատաղի է և քանդիչ Հոռովի առաքելութիւնը, զինելով եղբայրը եղբոր գէմ անհաշտ ատելութեամբ, ու կանեցնելով ամէն գեղեցիկ փթթում մեր ազգային կեանքէն ներս:

Այս պայմաններուն մէջ Պոլսոյ կղերական դասն ալ հակառակ իր առաջնորդողի հանգամանքին՝ չի ներկայացներ միթիաբական երեւոյթ մը:

Երուսաղեմի Աթոռին անկման պարագաները միշտ ալ տարբեր եղած են ուրիշ Աթոռներու պարագաներէն: Դիտուած է որ Երուսաղէմի Միաբանութիւնը միշտ ալ խոր գիտակցութեամբ ու նուիրումով փրկած է Մայրավանքի և Սրբատեղեաց պահպանութեան դոքին, ու երբեք դաւաճանած իր մեծ պարտականութիւններուն:

Եւ սակայն Հայ Երուսաղէմի — ինչպէս բովանդակ Բրիտոնեայ Երուսաղէմի — մեծագոյն պատուհասը եղած են քաղաքին իսլամ վարչակարգն ու իսլամ աւագանին, որոնք զանազան տեղի ու անտեղի պատըռակներով շարունակ կեղեքած, քայքայած են քրիստոնէական վանքերը, երբեմն եկեղեցիները դատարկելու չափ իրենց թանկագին ու հասարակ անօթներէն:

Ոչ նուազ մտահոգիչ պարագայ մըն էր Սրբավայրերու մէջ քրիստոնեայ յարանուանութեանց հակամարտութիւնները, ամենօրեայ իրողութեանց կարգ անցած էր սեպհականութեանց փոխադարձ յափշտակութիւնները, արքունական գանձարանին կամ Երուսաղէմի աւագանին տրուած մեծագուտար կաշառքներով, որոնք միւս կողմէ կը սրէին կողոպուտի ակոթակը այդ մեծերուն, ամենօրեայ վաճառքի նիւթ դարձնելով քրիստոնէական սրբութիւնները: Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութիւնը քրիստոնեայ միւս համայնքներու կարգին Ս. Տեղեաց իրաւակցի իր դիրքը պահելու համար, պարտաւոր էր շատ ծանր զոհողութիւններու զինով վերցնել պայքարի իր բաժինը:

ԺՁ. դարու աւարտին (1589) Դաւիթ Բ. պատրիարքի օրերուն, վանքը կը յայտնաբերէ բարեկարգութիւն ու ճոխութիւն, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ իսլամ աւագանիի նախանձին ու կողոպուտին: Դաւիթի յաջորդը՝ Դրիգոր Պարոնտէր (1612—1645) գերմարդկային ճիգերով կը փրկէ չքաւորու վանքը վերջնական փճացումէ, օժտելով զայն նոյն ատեն կարելիութիւններով որոնք հետագայ տարիներուն ալ վեր պիտի բռնեն Հաստատութիւնը արտաքին վտանգներու ու ներքին խլրտուքներու դէմ (Աթոռի տիրացման համար) որոնք պատճառուեցան Աստուածատուր, Մարտիրոս և Եղիազար պատրիարքներու օրով (1645—1684): Այս վերջինը՝ իր փառասիրական ձգտումներով նիւթական և բարոյական մտահոգութիւն մը դարձաւ Աթոռին: Սակայն արտաքին ճակատի վրայ ընդդէմ յոյներու և լատիններու, ունեցաւ յաջող պայքար ազատելով մեր նախանձելի ստացութիւնները անոնց դարպասումէն, ու տնով ունեցաւ արժանիք մեծագործ պատրիարքներուն: Եւ սակայն թէ ներքին և թէ արտաքին այս

հակամարտութիւնները, վերոյիշեալ երեքէն վերջ գահակալող (1685) Յովհաննէս Ը. պատրիարքին կը ձգեն պարտքերու գումար մը: Յովհաննէս Ը. արժանիքի տէր անձ՝ կ'ուենեայ արդիւնաւորութիւններ և սակայն կը ստիպուի նոր փոխառութիւններու, յագեցնելու համար կաշառակեր խալամ մեծամեծները, ինչպէս նաև գոցելու բացը նուազած եկամուտներուն, որուն պատճառն էր Օսմանեան-Աւստրիական պատերազմի հետեւանքով ուխտաւորութիւններու դադարումը: Իսկ այդ օրերուն Ս. Աթոռը, զուրկ կալուածներէ, կը մատակարարուէր բարեպաշտական-ուխտաւորական արդիւնքներով առաւելաբար:

Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնի միջոցառումները չեն ըլլար հիմնական: Ասպարէզ կ'իջնեն կարգ մը բախտախնդիր և Մխաբմուրեցեան դուռն եկեղեցականներ և կաշառքներով ոչ միայն Պոլսոյ այլ և Երուսաղէմի Աթոռին տէր կանգնել կ'ուզեն: Այսպէս Կաբապետ երէց Կեսարացի, Յովհաննէս Նօխուտ և Գալուստ Կայծակն վարդապետներ հետզհետէ կը յափշտակեն Երուսաղէմի Աթոռին Տեսչութիւնը, ու Պոլիս նստած ի հաշիւ իրենց դրպանին կը սկսին զանձել Երուսաղէմ հասնելիք բոլոր ուխտաւորական տուրքերը, պատճառ դառնալով Երուսաղէմի մէջ եկամուտներու նուազման և պարտուց բարձրացման:

Կեդրոնը այս բոլորին առաջին անելու համար Յովհաննէս Ը. ի փոխարէն Աթոռ կը բարձրացնէ Մինաս Ամդեցի վարդապետը (1692): Սակայն Աթոռին տիրացման վէճերը Մինասի, հրաժարեցուած Յովհաննէս Ը. ի, Յովհաննէս Նօխուտի և Եւդոկիացի Աւետիքի միջև երբեք չեն զաղրիր, հետզհետէ զիրար Աթոռէն վար ձգելով, և կը դառնան պատճառ մեծագումար կաշառքներով անհուն մսխումի մը: Վերջինք՝ Աւետիք, օրօւան Կ. Պոլսոյ պատրիարքը (1702) կը ձգտէր Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը միացնել Պոլսոյ պատրիարքութեան — իր անձին վրայ անշուշտ — ինչ որ վերջնականապէս պիտի յաջողէր՝ Մինաս պատրիարքի մահէն վերջ (1704), ու այս կ'ըլլայ Ս. Աթոռին համար Կեդրոնի կարգադրութեանց գժբախտագոյնը:

Աւետիք, իբրև իր փոխանորդները՝ Երուսաղէմ կը զրկէ 12 աշխարհական վե-

րահակիւններ պապա կամ նազըր կոչումներով, որոնք ընտանեօք կը հաստատուին վանքէն ներս, զայն դարձնելով կողոպուտի անպառ աղբիւր: Անոնք հնարած էին Օրթայի Մեօնիւր անուն կնիք մը, որով կը կնքէին անհաշիւ փոխարինութիւնները յանուն Ս. Աթոռին: Իսկ ուխտաւորական հասցթները ըստ առաջնոյն կը գանձուին Պոլսոյ մէջ օրօւան Պոլսոյ-Երուսաղէմի պատրիարքէն, մինչ բախտով Երուսաղէմ հասածները կ'իւրացուին պապա-նազըրներէն:

Ու երբ կը սպառնա բոլոր միջոցները, այս անգամ կը սկսին գրաւի դնել Ս. Աթոռոյ կալուածները, սրբութիւններն ու սպասները, կը ծախեն պղնձեղէնները, ու կը դատարկեն եկեղեցին ու վանքը բոլորովին:

Երուսաղէմի Միաբանութիւնը ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս երբեք չէր դաւաճանած Հայ պարկեշտ վանականի իր կուշումին ու Ս. Տեղեաց հսկողի իր դերին, ու Կեդրոնի տնօրինութեանց հանդէպ իր կրաւորական դիրքով կը մնար անմասն սոյն գժբախտութեանց: Իսկ Աթոռին յափշտակիչները սկսելով Աստուածատուրի օրերէն՝ միշտ ալ եղած էին Միաբանութեան ոչ անդամ դրսեցիներ: Այս պայմաններուն տակ սրտցաւ Միաբանութեան բողոքները տեղւոյն վրայ և կամ Կեդրոնին, մնացին միշտ ալ անհետեւանք ու զսպուեցան նազըրներու կողմէ բռնական միջոցներով բանտի, աքսորի ու ձեծի չխնայելով սարկաւազէն մինչև յիտին ծերունի եպիսկոպոսին: Նմանապէս անձանթ պատճառներով անհետեւանք մնացած են Միաբանութեան գոյգ զիմուսները այս խնդրով էջմիածնի Աղեքսանդր կաթողիկոսին: Եւ ի հարկին Կեդրոնը Երուսաղէմի բարեկարգութեան շուրջ զանազան շինծու տեղեկագրերով գիտցած է օգտագործել նաև ժողովուրդին միամտութիւնը:

Ու ասկէ անդին այլևս աղէկաւոր ողբ մըն է Սաղիմական պատմիչին նկարագրականը: Պարտքը կը լեռնանար օրէ օր, ու պարտատէրներ յուսահատած՝ վաճառքի հանեցին Աթոռի կալուածներն ու գոյքերը, ու ծախու հրապարակ թափեցին նոյնիսկ սրբութիւններ. անոնք չէին վարաներ բարձրանալ մինչև խորան խելու պատարագողի իսկ ձեռքէն սկիհը, ու կը չրջէին գիշերը

մինչև լոյս խցիկէ խցիկ խորտակելով դրունքն ու խելելով խեղճացած վանականներու խոկ գոյքերը, զիմելով ծեծի և անարգանքի բոլոր ձևերուն, կ'աւանդէ պատմիչը թէ Հայ անունը ծանականքի առարկան էր Ս. Քաղաքին մէջ, ու կ'ամէնայնք փողոցը երեւալ:

Այս թշուառութեանց իսկական պատկերը կը հասնի Կ. Պոլիս Սահակ Ապուլիսի խեղճամբար պատրիարքի օրերուն, որ կ'երևի թէ Հայ երուսաղէմի նկատմամբ ունէր մասնաւոր հոգածութիւն և սէր, և որուն փրկարար արդիւնքը պիտի տեսնենք քիչ ետք:

ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԵԱՆ ՃԻՊԵՐ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայ ժողովուրդի և եկեղեցւոյ այս անկեալ գրութիւնը չէր կրնար տեսել սակայն, արուած ըլլալով Հայ ժողովուրդի հոգիի և մտքի ծանօթ լայն ընդունակութիւնները, որոնք պատմութեան մէջ քանիցս պայծառակերպ յայտնուեցան հակառակ ըրջապատող ամենադժնէ պայմաններուն, մեր ժողովուրդին մօտ լինելով լոյսի: Ու նոյնը պատահեցաւ ԺԶ., ԺԷ. և ԺԸ. դարերուն, ուր մեր անկումին զուգընթաց երեւան եկան առաքեալները լոյսի գործին:

Սկիզբը այս վերածնութեան շարժումին Արեւելեան Հայաստանի մէջ ընթացք կ'առնէ երկու մեծագործ եկեղեցականներով Սարգիս եպիսկոպոս Այրարատցի և Կիրակոս քահանայ Տրապիզոնցի, որոնք երուսաղէմի իրենց ուխտագնացութենէն ետք Սիւնիքի Մեծ Անապատ-վանքին մէջ կը կողմակերպեն վանականութիւն մը (1610): Վանական այս կազմի ու անոր աշակերտութիւնը եթէ չունեցան իսկ իմացական բացառիկ արժէքներ, սակայն գործնական գետնի վրայ երեւան կը բերին բացառիկ արժէք, անշահախնդիր ու գերագոյն նուիրումով տնտեսելով մեր ժողովուրդին չափերը, անկէ ներս բերելով բարոյական, հոգեւորական և նիւթական լայն բարելւում, նոյն ատեն ղեկավարելով կանոնաւոր ու դիտակից պայքար ընդդէմ մեր եկեղեցւոյ միասնականութեան թշնամի Հռոմի առաքելութիւններուն, որոնք մեր աւերի

ու լքումի օրերուն գտած էին առիթը իրենց աւերիչ գործունէութեան:

Հետզհետէ կը ճեղաւորուի Սիւնեաց վանքի լոյսի այս կեդրոնը զէպի բոլոր անկիւնները Արեւելեան Հայաստանի էջմիածինէն մինչև Նոր Զուղա, կաղմակերպելով նոյնիսկ նորանոր վանքեր - դպրոցներ:

Այնուհետեւ այս շարժումը Արեւելեան Հայաստանի մէջ պիտի հանգի այն իրողութեան, որ այդ դպրոցի կարեւորագոյն գործիչներէն Մովսէս Խոտանանցին կամ Սիւնեցին, Հայ ժողովուրդին իսկ փափաքով պիտի բարձրանայ Հայց. եկեղեցւոյ ընդհանրական Աթոռը — էջմիածին — (1629) յաջորդելով տխրահռչակ Մելքիսեդեկին, ու աւերակուած էջմիածինը պիտի դարձնէ կեդրոն բարեկարգութեան ու լուսաւորութեան: Իր գործը իրմէ ետք շարունակուեցաւ գրեթէ նոյնութեամբ իր յաջորդներէն, որոնց կարեւոր մէկ մասը արդէն կը բաղկանար Սիւնեաց Անապատի կամ անոր ճեղաւորումներէն հասած աշակերտներէ, որոնք Մայր Աթոռի փալլը հետզհետէ շքեղացուցին հասցնելու համար այսպէս՝ մինչև նորագոյն դարերը:

ՎԵՐԱԶԱՐԹՆՈՒՄԻ ՃԻՊԵՐ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ԵՒ ԱՄՐՏՈՒԴՊՐԵՎԱՆՔԸ

Արեւմտեան Հայաստանը իր կարգին անմասն չէ մնացած Հայ ժողովուրդի վերադարձնումի մեծ աշխատանքէն, իրեն կեդրոն ունենալով այս անգամ դարձեալ վանք մը, Ս. Յովհաննէս կամ Ամրտոլը (Ամլորդեոյ), Բաղէշ քաղաքին մէջ:

Թրքական տիրապետութիւնը այդ օրերուն Բաղէշի գաւառին վրայ անուանական էր, իրականին մէջ Բաղէշը Քրտական անկախ աւատապետութիւն մըն էր իր սեպհական բանակով ու նոյն իսկ դրամ կրտսերութեամբ իրաւունքով: Բաղէշի գլխաւոր աւատապետութեան նշխարութեամբ էին շրջակայ քրտական աւելի մանր աւատապետութիւնները: Եւ սակայն զանազան անհամաձայնութիւններ մշտական կռուի ու քէնի մէջ կը պահէին այս բոլոր աւատապետները, ինչ որ շատ նպաստաւոր պարագայ մը կը հանդիսանար կեդրոնի Սուլթանական թուրք իշխանութեան, որ բաւ

ժամանակն ու աւերի նենգ միջոցաւ միայն կրնար իր թուլացեալ կամքը պարտադրել հեռաւոր գաւառներուն: Ու այդ պատճառով այս աւատապետութիւնները դարձեցած էր մշտական վաճառքի նիւթ, չընարհելով անոր որ կը վճարէր կաշառքին առաւելագոյնը: Իսկ ասկէ առաջ եկող բազմաթիւ միակ տուժողը կ'ըլլար գաւառներու անպաշտպան տարրը քրիստոնեայ Հայ Ռայան, ենթարկուելով ամենօրեայ թաւաշանքի, սպանման, սովի ու գերութեան:

Կար տակաւին քրտական տիրող այս տարրին բացարձակ անգրագիտութիւնը, որ բարբարոս տգիտութեան խաւարին մէջ կը խեղդէր տասնեակ դարերէ ի վեր գիր ու գպրութիւն ունեցող ժողովուրդ մը իր բարձրագոյն ձգտումներուն մէջ: Ու տարօրինակը՝ այն որ Հայը գաւառին այս խեղդող մթնոլորտին մէջ իսկ երեւան բերաւ վերածնունդ մը որ իր բարեբար ճառագայթները պիտի հասնէր կարելի սահմաններէն ալ անկէն մինչև Պոլիս և Երուսաղէմ, և մինչև իսկ Արեւելահայաստան՝ Էջմիածին, ամէն կողմ կերտելով բարեկարգութեան ու փառքի նոր օրեր: Անտարակոյս հոս ցէպէտք է մատնանշել բեղմնաւորող հրաշքը Հայ Հանճարին, որ փայլատակած է Հայ պատմութեան այն բոլոր ճգնաժամներուն ուր չարիքին իշխանը ուղած է ջլատել կենսունակութիւնը մեր ցեղին:

Մեզի համար անանգրագարձ վարժութիւն դարձած է խոշորացոյցներու մէջէն գիտել գործը Մխիթարի մը որ հեռու ու փախստական իր ժողովուրդէն ու անմասն անոր դաւնագոյն տուայտանքներուն, Եւրոպայի խաղաղ երկինքին տակ կը բերէր արդիւնք մը որ երբեք չի կրնար ունենալ համեմատութեան եզր Սիւնեաց ու Բաղէշի մտքի ու հոգիի կեդրոններու, լուսաւոր ու շքեղ արդիւնքին հետ, որը յառաջ բերուեցաւ մեր ժողովուրդին իսկ ծոցին մէջ, աւելին՝ հանապազօրեայ արիւնի ու նահատակութեանց տեսարաններու ընդմէջէն, առ ոչինչ համարելով անօրէնին սուրն ու հալածանքը, կիսաքաղց, կիսամերկ ու անլոյս պատսպարութեան մեծ առաքեալներու հանգոյն ցուպ մը ի ձեռքին ու չոր հացի մախաղ մը ուսընթանող քաղաքէ քաղաք անոնք այսպէս տարին Բանին կենաց քարոզութիւնը: Բացուեցէք պահ մը

մեր առաքելական հարազատ հայրերու լոյսի գործին, այն ատեն միայն պիտի տեսնէք թէ ինչպէս անոր մէջ պիտի հալին կուռքերը ձրի մեծութիւններուն: Ու կուտանք հարց տակաւին Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ տասնեակ մը այն նահատակներուն համար — զոհերը Քրիստոսի փոխանորդներուն — որոնք միամտութիւնը ունեցեր էին Հայ վերադարձնումի նպատակ տպագրական գիւտի գիւրութիւնները փնտելը Հոռովմի սահմաններէն ներս: Տաւրօրինակ որ մեր տպագրութիւնը պարտինք հաւատքի կարծեցեալ կեդրոններէն հեռու անհաւատ կարծեցեալ Ամստերտամի մը ազնուական ձեռնարկութեան:

Այսպէս ուրեմն պայմաններու դժուարագոյնին մէջ սկսելով ժե. դարէն Ամստըր կերտեց իր գպրոցը ու դարձաւ կեդրոն հոշակի:

Ծագկման այս շրջանին առաջին վանահայր — որ նոյն ատեն ունէր ուսուցչապետի հանգամանք — կը նշուի Գրիգոր Տաթեւացիի աշակերտներէն Դանիէլ վրդ. Ճգնաւոր, որուն հետզհետէ կը յաջորդեն Յովհաննէս վրդ. Համէլէնցի (Ք 1497) Գրիգոր վրդ. Արծիւեցի, Ներսէս վրդ. Մատաղ, Ներսէս վրդ. Բաղիւեցի, Ներսէս վրդ. Աղմկեցի «բանիբուն և քաջ բարու նապետը» (Ք 1589) և Բարսեղ վրդ. Գաւառցի կամ Բաղիւեցի (Ք 1615). (Սիւն, 1949, Յուն.-Փետր., «Ամսոյն լուսնի»ը, Ն. Վ. Ծովակալան):

Վերոյիշեալ անձերէն մասնաւոր անգրագարձի արժանի անուններ են Յովհաննէս վրդ. Համէլէնցի և Գրիգոր վրդ. Արծիւեցի (Զորթան), որոնց բաղմաթիւ աշակերտները ըստ Օրմանեանի (Ազգայնագիտ., Բ. էջ 2488) ցրուեցան Արեւելեան ու Արեւմտեան Հայաստան քարոզչական-դաստիարակչական առաքելութեամբ իրենց արդիւնքը այնքան փայլուն եղաւ որ Առաքել Դաւրիթեցի պատմիչը կը տարուի ըսել թէ զբոլոր Արեւելեանները Զորթանէն սերեցան:

Իսկ Բարսեղ Գաւառցին կամ Բաղիւեցին բոլորովին նոր շրջան և նոր ուղղութիւն մը բացաւ Ամստըրի վարժարանէն ներս: Դիտելի պարագայ մըն է որ նախքան Բարսեղը թէ Արեւելեան և Արեւմտեան վարդապետներու դաստիարակութիւնը առաւելաբար մեր Եկեղեցւոյ և ժողովուր-

գին գործնական-վարչական կեանքի պէտքերը տնտեսելու հանգամանքով մը սահմանափակուած էր, միաժամանակ Ա. Դրասկան գիտելիքներու ուսուցման որոշ կանոնով մը:

Մերինները — մանաւանդ երբ կը գտնուէին Արեւմտաքի ուժերուն դէմ յանդիման — կը զգային թէ անբաւարար էր իրենց ունեցածը կամ սուսածը իրենց աշակերտականներուն: Եւ սակայն Արեւմտաքի ըստը թափանցելու համար մինչև Ամրտու, անհրաժեշտ էր որ թափանցել Արեւելքին ամբակուս խաւարը Վտփուրէն մինչև Բաղէշի քիւրտ խանութիւնները: Եւ սակայն Բարսեղ վրդ. իր վարժարանէն ներս նուրս թիւններու անհրաժեշտ պահանջքին առջև կը գտնուէր: Եւրոպան փակող դռններուն առջև ան խմաստութիւնը ունեցաւ անցեալի փոշիներու տակէն վերբերելու մեր հին կրթարաններու երբեմնի Արտաքին Գիտութիւնքը, իրեն ուսուցման առարկայ դարձնելով Քերականութիւնը, Փիւլսոփայութիւնը, Տրամաբանութիւնը եւ այլն, ու անգամ մը ևս մեր կրթարաններու ասպարէզը բարձրացան Արտադաշտը, Պղատունը և Դաւիթ Անյաղթ իր Սահմանաց Կրքին, Պերի Արմենիասին, Պորփիրին և Ստորոգութեանց, անըմբռնելի խրթնարանութիւններովը:

Դարերու խաւար փոշիներուն տակ ծածկուած՝ ալիւս յետախաղաղ կորսուել էր նոյնիսկ այդ գործերու հասկցողութիւնը: Ու Բարսեղ վրդ. հերոսական ճիգով մը և հրաշալիին միջնորդութեամբ — ազօթքով ու Վերին ազգութով — ու բազմանգամ, տաժանագին սերտումներով տարիներու ընթացքին պիտի վերբերէր վերջապէս բոլոր կորսուած խմաստները:

Այս մտաւոր վերանորոգումին զուգընթաց Բարսեղ վրդ. ձեռնարկեց նաև նիւթական վերանորոգումը Ամրտուի վանքին ու եկեղեցիին, յաւելումովը նաև նորանոր շինութիւններու: Կարգաւորեց Մատենադարանը, մատենաներու նորոգումն ու յաւելումը:

Կարծէ յիշել միջանկեալ թէ Բարսեղ 1608 թուականին ուխտի այցելութիւն մը կուտայ Երուսաղէմ Դաւիթ Բ. պատրիարքի օրերուն, անձամբ ականատես ըլլալով երուսաղէմի վանքին սրտածմբկ գրութեան,

ընկճուած պարտքերու տակ, վերադարձին Վարագայ վանքի վանահայր Մարտիրոս վրդ. ի հետ կը ձեռնարկեն ի նպաստ երուսաղէմի նուիրակութեան մը Վանի, Բաղէշի, Ամիգի և Բերիայի մէջ, ու պատկառելի գումարով մը կը բերեն իրենց մեծ օժանդակութիւնը, Դաւիթ Բ. ի յաջորդ Գրիգոր Գանձակեցի Պարոն-Տէր պատրիարքի, երուսաղէմի վանքէն ներս բարեկարգչական մեծ գործին:

Իր մահէն ետք (1705) իր ուղղութիւնը և անխոնջ աշխատանքի՝ ոգին մնաց ժառանգ իր աշակերտներուն, որոնց գլխաւորները եղան Յովսէփ Ողմեցի, Հայրագեթ Մոկացի և Ներսէս Մոկացի, որ իր ուսուցիչէն աւելի փայլեցաւ Արտաքին Գիտութիւններու մշակման գործին մէջ, և հետագային իր միջոցաւ Արտաքին Գիտութիւններու ուսուցումը փոխանցուեցաւ նաև Արեւելեան Հայաստանի կրթարաններուն: Մոկացին փոխադրուեցաւ Մեծ Անապատը Սիւնեաց, ուր հաստատեց Արտաքին Գիտութեանց, վարդապետական իր Սմալիոնը, Անտեղ աշակերտեալներէն ամենէն յարատեւողն ու արդիւնաւորը եղաւ Մելքիոնեղ վաթնեցին որուն հետ Մոկացին փոխադրուեցաւ դարձեալ Արեւմտահայաստան Լիւթ Անապատին մէջ հիմնելով նոր զարեւ վանք մը: Այստեղ սակայն «Արտաքին Գիտութիւններու ուսուցումը» է գտած պէտք եղած ընդունելութիւնը, ու սկզբնական խանդավառութենէ մը ետք Մելքիոնեղ եկի մնացած է առանձինն ու տասը տարիներու հերոսական տքնութեամբ տիրանալ այդ գիտութիւններուն վերջնականապէս: Որով է ետք իր վարժապետ՝ Ներսէս Մոկացիէն կը ոտանայ Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճան, ու կ'անցնի դարձեալ Արեւելահայաստան ու կը հաստատուի Էջմիածին, կազմաւորելու համար Էջմիածնի Գպրեւ վանքը երեւանի Յովհաննաւանքին մէջ, ուր կը վախճանի 1631-ին:

Էջմիածին իրեն աշակերտեալներէն՝ Ստեփանուր վրդ. Կեսարացին կը հաստատուի նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանքը, ուր կը բանայ նոր Գպրեւ վանք ու տպարան, ու այս գիծով Սիւնեաց-Ամրտուի նոր մէկ ճիւղաւորումը մենք կը գտնենք նոյնիսկ Հայրենիքէն ալ դուրս մինչև Պարսկաստան ծաւալած: Ստեփանուրի մահէն ետք նոր

Զուգայի դպրոցը կը գլխավորէ Ս. Էջմիածնի Դպրեվանքի կարեւոր ուսուցիչներէն Սիմէոն Զուգայեցի, որ կը շարունակէ իսաւատուրի առաքելութիւնը:

Իսկ Ամրտուրի մէջ Բարսեղէն ետք վարժարանը կը գլխավորեն Յովհաննէս վրդ. Բաղիշեցի (Բուժիկ) և Սալատուր վրդ. Բաղիշեցի (✠ 1662) «Անյաղթ պուստան և իրիւստփոսն Հայոց» (Սիոն, 1949, Յուն. - փետր. «Ամստուր վանք», էջ 33, Ն. Վ. Թովմակիս), և Վարդան վրդ. Բաղիշեցի (✠ 1705):

Վարդան Բաղիշեցի կը նորոգէ վանքն ու եկեղեցին ու մասնադարանը: Իր մասին հիացումով կը խօսին իր աշակերտները Յովհաննէս Կոլոտ և Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքներ, իբրեւ իր գիտութեամբ «Տիեզերաշուր վարդապետ» մը:

Վարդան վրդ. իր կարգին ձեռնարկած է 1679 թուին նուիրակութեան մը գէպի Սպահան, ի նպատակ Երուսաղէմի:

Իր մահէն (1705) յետոյ դժբախտաբար Ամրտուրի համալսարանը կ'իյնայ իր մեծ փառքէն, հաւանաբար իբրեւ հետեւանք յաւիտեղ վանահօր մը ընտրութեան առթիւ ծագած պայքարներուն: Ու հալածանքի առարկայ կը դառնան Վարդանի ընտրեալ գոյն աշակերտներէն Յովհաննէս Կոլոտ, Գրիգոր Շիրուանցի և Սարգիս Մաղկարար (Նկարիչ) վարդապետներ: (Այս վերջինին մէկ աշակերտը դալիր Գրիգոր Մարգուանցի հետադային Պոլսոյ մէջ հիմը պիտի դնէր տպարանի մը): Անոնք կը լքեն Ամրտուր և Յովհաննէս Կոլոտ ու Գրիգոր Շիրուանցի ուխտաւորական շրջագայութենէ մը ետք գէպի Հայաստանի վանքերը — Ապահունիք, Վիշապածոր, Հոռոմոս, Վաղարշապետ — վերջնականապէս կը հաստատուին Իլակայ Ս. Կարապետի վանքը (1706) որուն վանահայր Կարապետ եպս. էն կը գտնեն ջերմ ընդունելութիւն: Եւ սակայն այստեղ ալ չեն դադրիր նկատուելէ «աչքի-փուշը» կարգ մը տգէտ վանականներուն ու վանքին եկամուտներէն օգտուող ազգեցիկ աշխարհականներուն: Հակառակ այս բոլորին Գլակը կը սկսի նոր կենդանութեամբ ճոխանալ շնորհիւ այս երկու վարդապետներուն, որոնցմէ Գրիգորը՝ վանահօր մահէն ետք, կը փոխարինէ զայն: Ու կը կատարուին մեծածախս նորոգութիւններ, որոնք

դժբախտաբար քանի մը տարիէն ամբողջութեամբ գոհ կ'երթան երկրաշարժի մը (1709): Վերակառուցումը կ'ըլլայ նախկինէն աւելի շքեղ, և սակայն անոնց հետեւանքով բարդուած վանքի պարտքերը կը ստիպեն զիրենք ժողովարարութեան մը, ու այս պատճառով Կոլոտ կը գտնենք հաւանաբար Պոլսոյ իսկ Շիրուանցին ալ իրիւստ (1712) (տե՛ս Սիոն, ներկայ թիւը, էջ 303, Հ. Ս. Անանեան), նուիրակութեան արգիւնքը ոչ միայն կը փակէ վանքին պարտքը, այլև կը պայծառադարձէ մենաստանը:

Պոլսոյ մէջ — կղերական ու աշխարհիկ ինկած բարքերու այդ օրերուն — մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ կ'ըլլայ Կոլոտ — գաւառացի վայելչագիւղ տաղանդաւոր, մաքուր ու պերճախօս — վարդապետը: Այս պարագային նուազ նպատաւոր չէր կրնար ըլլալ նաև օրուան լուսամտի պատրիարքը Սահակ Ապուշեցի, որ ոչ միայն կը սատարէ Ս. Կարապետի նուիրակութեան, այլև իմաստուն կարդադրութեամբ մը կը լուծէ օրուան ամենէն հրատապ ու դժբախտ Երուսաղէմի Աթոռին հարցը, Յովհաննէս Կոլոտը նշանակելով իբրեւ Վեբիլ և Աքոռակալ Ս. Երուսաղէմի:

Ու 1713ի Զատիկէն առաջ ուխտաւորական կարաւանի մը հետ մենք Կոլոտը կը գտնենք Երուսաղէմ, ու արդէն իսկ ձեռնարկած վանքի բարեկարգութեան գործին: Պոլսէն իրեն յանձնուած մասնակի գումարով մը, ինչպէս նաև տարւոյն ուխտաւորական եկամուտներով կը ձեռնարկէ վանքի պարտուց վճարման, զրուէ ազատելով փոքրիկ վանք մը, Ս. Գերեզմանի կանթեղներն ու Հրեշտակապետաց վանքի պարտէզը (տե՛ս Հանգե պատմագիր):

Կոլոտի Աթոռանուէր այս ընթացքը անվարան որ դժգոհութիւն պիտի պատճառէր բոլոր աշխարհական պապա-նազըրներուն ու Ս. Աթոռի պարտատէրերուն, որոնք իբրեւ պղտոր ջուրի ձկնորսներ կողոպուտի աղբիւր դարձուցած էին պանծալի վանքը: Եւ սակայն հակառակ անոնց թշնամանքին ու սադրանքներուն Կոլոտ անկաշառ հաստատամտութեամբ կը շարունակէ Ս. Տան բարեկարգութեան գործը:

Դժբախտ անակնկալ մը սակայն կ'ընդհատէ զինք պահ մը: Պոլսոյ Հայ-լուսին դաւանական վէճերը պատճառ կ'ըլլան որ

պատրիարքական Աթոռին իշխայ Երուսաղէմի բարեկամը Սահակ Ապուշեֆցին (1714)։ Տեղը կ'անցնէի Յովհաննէս վրդ. Գանձակեցին որ հակառակ իր բարեմտութեան կուտայ ձախորդ որոշում մը, Երուսաղէմի Աթոռին իրեն փոխանորդ (պապա-նազըրը) կարգելով Յովհաննէս Պալքեֆեֆցի աւագակաթարոյ աշխարհականը ուրիշ երեք անձերու հետ, որոնք նախապէս այդ գործին մէջ դադրեցուած էին Յովհաննէս Կոլոտին, Յիշեալ նազըրները ընտանեօք հասնելով Երուսաղէմ անգամ մը ևս ձեռք կ'առնեն կեղեքման իրենց գործը, վաճառք դարձեալ մատենելով աւերի և յուսահատութեան աւերի քան նախկինը։

Այս նոր կացութեան առջև պարտաւորներ բոլորովին յուսահատ իրենց առնելիքէն, համաձայնութեամբը նազըրներուն կ'որոշեն ի վաճառս հանել վաճառքին մնացեալ ստացուած քներն ու գոյքերը, ու կը ձեռնարկեն ամենէն առաջ Փրկչափանքի վաճառման։ Մեծագոյն այս սրբապղծութեան առջև Միաբանութիւնը կարիվէր, վրդոված, լալագին կը դիմեն Կոլոտին ու պարտաւորեցուն, որոնք ազդուած կը համաձայնին քիչ մը ևս սպասել, պայմանաւ որ պարտուց երաշխաւոր մը ցուցուի, ինչ որ յանձն կ'առնէ Կոլոտ խոստանալով չորս տարիներու ընթացքին հատուցանել իրենց պահանջքները։ Այս կարգադրութենէն զոհ մնալով նաև Ս. Քաղաքին օրուան կառավարիչը՝ կը խիլայէ Կոլոտը։

Ասկէ յետոյ Կոլոտ Ընդհ. Միաբանական Ժողովի որոշումով կը խորտակէ պարտուց կնիքը (Օրթայի Մէօհլը), ու բարեմիտ և ձեռներէց Միաբաններէն վերակացունք որոշելով՝ կը մեկնի Պոլիս (1715), ի վնդիր Աղգ. Վարչութեան կողմէ ըլլալիք վերջնական կարգադրութեան մը։

Յաջողութեամբ կը պահուին իր ջանքերը Կ. Պոլսոյ մէջ։ Իր խիստ առաջակուծութեամբ կը բաժնուին իրարմէ Կ. Պոլսոյ և Երուսաղէմի միացեալ Աթոռները (1715) ինչ որ եղած էր «արմատ չարեաց», օժտելով Երուսաղէմը ուրոյն վարչութեամբ և գլուխով։ Ազգային Ժողովի որոշումով Կոլոտ յանձն կ'առնէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը (1715) փոխան Յովհաննէս Գանձակեցիին, իսկ իր թեմադրութեամբ Երուսաղէմի պատրիարք կը նշանակուի իրեն

աշակերտակից Գրիգոր Շիրուանցի Դլակի վանահայրը (1715)։ Պետական վաւերացումէ ետք՝ Գրիգոր Շիրուանցի՝ Երուսաղէմի ընտրեալ պատրիարքը՝ Պոլիս կը հասնի 1717-ին։

Ասկէ անդին յանձին Կոլոտի և Գրիգոր Շիրուանցիի պատմութիւնը կ'արձանագրէ չոփեպինդ աշխատանք մը։ Կը զրկուին տասնեակ մը նուիրակներ կէպի գաւառները, իսկ ինքը՝ Գրիգոր Շիրուանցին վրդը կ'անցնէ հանրածանօթ իր շղթան, նշանակ պարտքերու տակ շղթայուած Երուսաղէմի վաճառքին, ուստելով հանել զայն միայն պարտքերու վճարումէն ետք, ու զոնէ դուռ կը հաւաքէ լուծանքը աղքատին ու նուէրները հարուստին։ Իշխանաւորին, մինչև որ ութը տարիներու տքնաջան աշխատանքէ մը ետք կարելի դարձաւ իրենց հալեցնել պարտքին «լեւնակութեամբ» բարգոյցը։

Չորս տարիներ մնաց Կ. Պոլիս, Երուսաղէմի մէջ իրեն փոխանորդ նշանակելով իր հաւատարիմ աջագուկը Հաննէ Երուսաղէմացի վարդապետը (պատմագիրը), որ այդ շրջանին ձեռնարկեց Ս. Յարութեան Տաճարի մեր սեպհականութիւններու նորոգութիւնը (1719)։

1721 թուականին Շղթայակիր Գրիգոր պատրիարք աննախընթաց փառաւորութեամբ մուտք գործեց Երուսաղէմ բաղմելու համար Տեսուհեղապարտարար առաքեալին Աթոռը։ Ասկէ անդին այլևս կը սկսի Հայ Երուսաղէմէն ներս շարքը Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի մեծագործութեանց, որոնք իր անունին կ'ընծային պաշտամունքի արժանի յարգանք ու սէր միայն։

Իսկ Կոլոտի պատրիարքական այս նոր պաշտօնով — ի Կ. Պոլիս — մենք կը գտնենք Ամրսոյի Դպրեվանքը Բալէե-Մուսէն փոխադրուած Կ. Պոլիս։ Կոլոտի շրջան հայիաց և իմաստուն անձը Կ. Պոլսոյ Աթոռին վրայ անհրաժեշտութիւն մըն էր անկեալ բարքերու ու դաւանական աւերիչ պայքարներու այդ օրերուն։ Հեղահամայն վարչապետ ու պերճախօս Կոլոտը յաջողեցան մէկ օրէն միւսը փոխել ինկած բարքերու մթնոլորտը, չքացնելով ասպարէզէն փառամօլն ու ընչաքաղցը, քաջաւերելով Աղգին ու Եկեղեցիին նուիրուած օթեմամբը

լեցուն գործիչները։ Ու երկրի մը մէջ դու պաշտօններու ու պաշտօնեաներու բախտը ձգտած էր միայն ու միայն ամենադուր կաշաքին, որուն շնորհիւ ամէն օր նոր պատրիարք մը կը բարձրանար Աթոռ, կոլոտ ֆնաց ու իշխեց մինչեւ իր մահը 26 տարիներ անընդհատ, ու այս խոյ բաւական է յիշել իբրեւ լուսադոյն երաշխքը իր անձին ու մտքին մեծութեան և հմայքին։

Ընդհանուր զիծերու մէջ բանաձեւելու համար կոլոտի պատրիարքութեան ու անոր անմիջական նախնիքացը եղող իր գործունէութեանը շրջանները կրնանք ըսել որ կոլոտ կը հանդիսանայ իբրեւ երուսաղէմի պատկառելի Աթոռին ու վանքին Ազատաբարձը։ Նոյնիսկ Շղթայակրի պատրիարքութեան շրջանին ան չի դադրեցու անոր համահաւասար ձեռքով մը տնտեսելու Սաղիմական գործերու իրեն ինկած բաժինը սատարելով Սրբատեղեաց պահպանութեան ու վանքի աստիճանական բարեկարգման, ու մոնաւանդ օժտելով Ս. Աթոռը անջատ պատրիարքութեան ու վարչութեան մը կարգուսարգով, այսպէս չարիքը իր արմատէն իսկ կտրելով։

Հեռաւոր հսկողի մը գերով հոգը տալու նոյնիսկ Մայր Աթոռոյ բարեկարգ պահպանութեան, օժտելով զայն քանիցս արժանաւոր գահակալներով, ինչպէս Կարապետ Բ. Ուլնեցի կաթողիկոսը (1726), (որ նոյն օրերուն Կոլոտին շնորհեց եպիսկոպոսական աստիճան) և անկէ վերջ Աբրահամ Բ. Պաշաբեցին (1750) վանահայր Մշոյ Ա. Կարապետին, և աշակերտակիցն ու եղբորորդին Գրիգոր Շղթայակրի պատրիարքին, որեմն՝ դարձեալ Ամրտոլի կրթարանէն։ Իսկ Մինաս Ա. Ակնեցի կաթողիկոսին յիշատակութիւնը կ'ընենք դարձեալ Ամրտոլի աշակերտութենէն հասած ըլլալուն համար, թէ և իր կաթողիկոսական ընտրութիւնը եղած է Կոլոտի մահէն ետք 1750-ին։

Կոլոտի պատրիարքութեան յիշատակելի արդիւնքներէն է նաեւ իր շինարարական մեծ գործը։ Իր պատրիարքութենէն առաջ յիշեցինք Մշոյ Ա. Կարապետի հիմնական նորոգութիւնները, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ ան վերակառուցած է Պոլսոյ հրգեհնալ Մայր Եկեղեցին (1718), Օրթագիւղի Ս. Աստուածածինը (1726), Իւսկիւտարի Ս. Կարապետը (1726), Պասգիւղի փայտաշէն եկեղե-

ցին (1729), Պալատու հրգեհնալ Ս. Հրեշտակապետը (1729), Ղաթաթիոյ Ս. Լուսաւորիչը (1733), և վերանորոգած Սամաթիոյ Ս. Գէորգն ու Բերայի Ս. Երրորդութիւնը (1729)։ Այս ցանկը ինքնին վկան է գործին մեծութեան ու ծախսուած մեծապատէր միջոցներուն, մանաւանդ երբ նկատի առնենք նաեւ կառուցներու փառաւորութիւնը, որուն մասին ժամանակակիցներ կը խօսին այնքան հիացումով։

Կոլոտ հանձարեղ վարուելակերպով մը մեղմեց նաեւ ժամանակի Հայ-լատին դաւաճական վէճերն ու ձգտեալ կացութիւնը։ Քրիստոնէական սիրով և իմաստուն մեղմութեամբ հակազդելով լատին կղերին ու հայանուն օսկայն հետեալ ու գաւաճան հետմէականներու կատաղի յարձակումները։ Ի՞նչ քաղցրաբարբառ միջոցառումները սիրելի դարձուցին զինք մերայնոց և ասորիներուն հաւասարապէս։ Այս կալուածին մէջ իր յատկանշական արժանիքը այն եղաւ որ դաւանարանական հակամարտութիւնները ձեռքի, քսորի ստոր ամբաստանութիւններու վայրագ միջոցներէն յստակելով, փոխադրեց զանոնք իմացական գետնի վրայ, իր պերճախօս քարոզութիւններով, պատրիարքարանին առնթիւ իր հիմնած դպրիւմանքով, իր տպագրական ձեռնարկներով ու թարգմանութիւններով, որոնք Հայ Հոգիներէն ներս արթնցուցին իւրեցեց Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան դիտակցական վիճակը և մտաւոր պատրաստութիւնը ընդգէմ օտար դաւանական յարձակումներու, ինչպէս նաեւ բարեկարգ և հոգեկան առաքելութիւններով օժտուած եկեղեցական դաս, ընդգէմ ներքին պախաւակելի տկարացումներու, որոնք հիմէն կը ցնցէին մեր վաստակաբեկ ու սիրելի Հայաստանեայց Եկեղեցին։

Կոլոտի այս միջոցառումները Պոլսոյ ազգային կեանքէն ներս յառաջ բերին խաղաղացման շրջան մը, որ եղաւ իր կարգին բարերար ազդակ մը իր կրթական-բարենորոգչական ձեռնարկներուն նպաստաւորով։ Ու այսպէս Ամրտոլեան «Երեւելի գերազանց գաղատան» նոր մէկ վերընթիւղումը մարմին կ'առնէր Կ. Պոլսոյ մէջ, աւելի կ'անոնաւոր և հաստատուն հիմերու վրայ։

Աստուածաբան հայրապետին համբաւը

չուտով իր շուրջ հաւաքեց խուճրդ աշակերտներուն, որոնց կը դասախօսէր իրեն օժանդակ ունենալով ուրիշ մեծատաղանդ անձնաւորութիւն մը Ղուկաս Աբրահամեան - Գասպարեանց Ուարեհրդցի վարդապետը, որ ուսած էր Իտալիա և հմուտ էր լատիներէն և իտալերէն լեզուներուն։ Լեզուական այս հմտութիւնն անվարան պիտի օգտուէին աշակերտները, ու մենք կը տեսնենք արդէն իսկ, որ թելադրութեամբ և ցուցմունքներովը Կոլոտին, Ղուկաս վրդ. դպրեմանքի աշակերտներուն օժանդակութեամբը, կը ձեռնարկէ քարգմանչական կարեւոր աշխատանքի մը, որուն արդիւնքը կ'ըլլայ 19 հատոր կրօնական - աստուածաբանական և իմաստասիրական գործերու թարգմանութիւնը, զորոնք որոնք այդ օրերուն եւրոպայի կրօնական շրջանակներու փնտռուած հատորներն էին։ Այդ 19 հատոր թարգմանութիւններէն կուտանք տասին անունները, քաղելով Հաննէ պատմագրէն, (էջ 156, տպ. 1768)։

«Նախ՝ գիրքն կենդանեաց եւ կամ օրինակաց ի քանոն հասոյս բաժանեալ, որոյ մի մասն նախապէս էր թարգմանեցեալ ի վնէժ ի նոյնոյ Ղուկաս Վարդապետէ. և զմնացեալն կատարեաց ի Կոստանդնուպոլիս։

«Երկրորդ՝ գիրքն Աստուածաբանութեան Ափորոսի համալոսեցեալ ի Յովնանիս Գաբրիէլեան։

«Երրորդ՝ գիրքն եօթն խորհրդոց Ալեքսանդրոսի։

«Չորրորդ՝ գիրքն որ կոչի լուսաւորութիւն խոսովանութեան։

«Հինգերորդ՝ գիրքն որ կոչի Անտալլաբանութեան, յերկու հասոյս բաժանեալ, որոյ մի հասոյն դեռ եւս ոչ է քարգմանեալ։

«Վեցերորդ՝ գիրքն իմն որ կոչի պատմութիւն Սբոյ եկեղիս, հանդերձ լայնատարած սահմանաւ իւրով, յերկու հասոյս բաժանեալ։

«Եօթներորդ՝ գիրքն իմն որ կոչի խաբէութիւն աշխարհի, յերկու հասոյս բաժանեալ։

«Ութերորդ՝ գիրքն այն որ կոչի ջերմեռանդ կեանք։

«Երեսներորդ՝ գիրքն իմն բարոյութեան ի վերայ ամենայն կիւրակէից բոլոր տարեայն։

«Տասներորդ՝ գիրքն իստփայական գրեանս

Կովուսին կոչեցելոյ, այսինքն գառաջին հասոյն որ է լոնիգա, և երկրորդն որ է Ֆիզիկալ, իսկ երրորդն և չորրորդն որ է մեքա-Ֆիզիկալ և բարոյական. որք դեռ ևս ոչ են թարգմանեցեալ. այլ են կիսակատար։

«Նաեւ գիտեմք զիրք իմն ի վերայ հայր մերին։

«Եւ այլ իմն գիրք նոյնչափ վասն զղջման և ապաշխարութեան. եւ զայլ մասնաւոր իրաժողովս»։

Այս թարգմանութիւններով մեր ժողովուրդին փոխանցուող իմացական տարուղութիւնը չէր անշուշտ այն ինչ որ էր ճիշդ Կոլոտի շրջանին Արեւմուտքի մէջ։ ԺԹ. դարուն եւրոպական մտածողութիւնը նոր և անկոխ ուղիներէ կը յառաջանար։ Հիւմանիզմի դարն է, Ի. Նեւտոնի, Լոքքի, Բ. Ֆրանքլինի, Ժ. Սուրիֆի, Գ. Տէֆոյի, Ուիլիսլմ Պիտի, Վոլթերի, Մոնթէսքէյի, Ռուսսոյի, Դիդրոյի, Ալֆիերիի այս գաւազան ազդութիւններով և ուղղութիւններով (փիլիսոփայութիւն, գրականութիւն և քաղաքականութիւն) արդիւնաւորող մեծ իմացականութիւններու շրջանը, որոնք այդ օրերուն պիտի յեղաշրջէին մարդկային կարգուսարքը, ասպարէզ բերելով ազատ մտածողութիւն, հիմնուած մարդկային փորձառականութեան և քանականութեան վրայ, ինչպէս նաեւ գաղափարները մարդկային իրաւանց հաւասարութեան և եղբայրութեան։ Շատ բնականօրէն հոսանքը կ'ընթանար հակառակ ուղղութեամբ քան այն ինչ որ իրեն հիմք ունէր չափուած ու ձեւուած Արեւմտեան կրօնական մտածողութիւնը մանաւանդ։

Սակայն արժեւորելու համար Կոլոտի գործը անհրաժեշտ է ուրիշ չափուելիւ, Հայ ժողովուրդը թաթարով, թուրքով ու պարսիկով թանձրացող Ասիական բռնակալ խաւարին ամենախոնարհ ստրուկը, Ռայան իր մայրին տարողութեամբ կը յետադիմէր աւելի քան Միջնադարը։ Ուրեմն մէյ մը կար իմացական ոստումի մը անպատեհութիւնը և յետոյ անկեալ բարքերու ու մտքի այս օրերուն էականը փոխանցելն էր Հայ ժողովուրդին ու եկեղեցականութեան դէպի մտքի լոյսին ձգտումը, խոյանքը։ Նպատակը այստեղ կ'արգարացնէ Կոլոտի գործին վերաւոր այս կողմը։ Իսկապէս ալ Կոլոտի գործը արգարացուց իր առաջադրութիւնը

ըլլալով մեծագոյն խթանը մեր Զարթու-
մին: Այս հասկացողութեամբ զուգակշիռ մը
մեծանուն Կոլոտի և իրեն ժամանակակից
հետեալ Մխիթարի իմացական վաստակ-
ներուն միջև ինքզինքնիս կը գտնենք հա-
մարժէք արդիւնքներու առջև, անշուշտ
միշտ նախապատուութեամբ Կոլոտի, երբ
նկատի ունենանք միջավայրը, Կոլոտին՝
բարբարոս ու մոլեռանդ իսլամ յետամնա-
ցութիւնը, իսկ Մխիթարինը ազատութեան
ու լոյսի եւրոպան:

Կոլոտի իմացական վաստակը արժեւո-
րելու պարագային պէտք է նկատի ունե-
նալ նաև որ իր զպրօցի թարգմանութիւն-
ները եղած էին լեցնելու համար փրիսո-
փայական և աստուածաբանական դասա-
գիրքերու պակասը իր դպրեմանքին, հե-
տեւաբար պիտի հետապնդէին նախընտրա-
բար կրօնական պէտքերու գոհացումը, ու
տալու համար պարտ ու պատշաճ ընթացքն
ու իմացական տարողութիւնը իր դպրե-
մանքին, Կոլոտի սրատես աչքերէն չէր
կրնար վրիպիլ եւրոպայի մէջ ամենաբոլոր
բաղխումները Հիւմանիզմին և Եկեղեցա-
կան մտածողութեան:

Իսկ մեր ազգային և եկեղեցական ներ-
քին շրջանակներուն մէջ Կոլոտի թարգմա-
նութիւնները տեղի տուին կարգ մը նեղ-
միտներու դժգոհութեան, որոնք կ'առար-
կէին այդ թարգմանութիւններու կաթոլիկ
հեղինակներն ու մեզի խորթ կարգ մը մտա-
ծումները: Եւ սակայն ինչպէս կ'աւանդէ
Հաննէ պատմագիր, Հայց. եկեղեցւոյ լու-
սամիտ ու լայնախոհ պատրիարքը մնաց
աննկուն, որովհետեւ իրեն համար չէր կըր-
նար խոտելի նկատուիլ կարգը անթերի
մարգարիտներուն մէկ ապականած հատիկի
մը պատճառաւ և կամ արմատախլուամի
արժանի ամբողջին պողաւէտ ծառը չոր-
ցած ճիւղի մը պատճառաւ: Անտես ընելով
մեզի խորթը՝ մենք սորվելիքներ պիտի
գտնէինք Արեւմտեան մշակոյթէն ներս:

Կրթական մշակումի անհրաժեշտ գրչա-
գրաց եւ սպագիրներու Գումգաբուի մա-
սեմագարանին կազմութեան անդին Կոլոտ
մտադրութեան առարկայ ըրաւ մայրաքա-
ղաքէն ներս սպագրական գործին զարգա-
ցումը: Ասկէ առաջ յիշեցինք Ամրտոյի ա-
շակերտներէն գպիր Գրիգոր Մարգուանցին
իրբւ հիմնադիրը Պոլսահայ տպարանի մը

(առաջին տպագրիչը Յայսմաուրքին), ի-
րեն հետեւեցան Սարգիս, Բարսեղ և Ար-
սահամ, իւրաքանչիւրը հիմնելով իր տպա-
րանը, անշուշտ միշտ Կոլոտի քաջակերու-
թեամբ: Համաձայն Օրմանեան Սրբազանի
Կոլոտի 26 տարիներու պատրիարքութեան
շրջանին կատարուած տպագրութիւններուն
թիւը կը հասնի 90ի: Կը յիշենք անոնցմէ
աչքառուները, որ մանաւանդ շարքն է հին
պատմագիրներուն ու մատենագրողներուն.

— Աղաթանգեղոս (1719), Զեհոր Գլակ
(1719), Մեսրոպ երէց պատմիչ (1737), Յա-
նախապատում Լուսաւորչի, Հանելուկներ
Շնորհաւույ (1730), և Սահմանաց գիրքը
Դաւիթ Անյաղթի, Առաքել Սիւնեցւոյ «Ա-
զամագիրք»ն (1721), Թլկուրանցիի «Արա-
րածք» կրօնական բանաստեղծութիւնները,
Ժամանակակից՝ Պաղտատար դպրի Տաղերն
ու Քերականութիւնը (1738) ու Կոլոտի աշա-
կերտներուն Տաղերը (1734), Հաննէ պատ-
մագրի երուսաղէմի պատմութիւնը (1727),
Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ «Գիրք պարագ-
մանց» (1717), ու Գէորգ վրդ. Մխիթար
Դաւանափիճաբանական հատորները (1734):

Կոլոտի ցուցմունքներով տպագրու-
թիւններու այս շարքն իսկ կը թելադրէ նը-
պատակը — իմացական աշխատանքի և ըն-
թերցասիրութեան քաջակերութիւն, գիտա-
կից կեցուածք դաւանական-վիճաբանական
գետնի վրայ, ու ազգային գիտակցութեան
արթնացում ու կազմակերպում, որուն կը
սատարէին մասնաւորապէս պատմիչներու
շարքը: Դիտելի է որ ճիւղ այս օրերուն
եւրոպայի մէջ ալ ժողովուրդները կը խը-
տանան ազգային կորիզներու շուրջ:

Անգրագաւանալով իր դպրեմանքի հունձ-
քին, վկայութեան կը բերենք Բարգէն վրդ.
Կիւլէսէրեանի «Կոլոտ Յովհ. Պատրիարք»
աշխատութեան մէջ առաջ բերուած ցանկը
Կոլոտի աշակերտած և անկէ ձեռնադրուած
յականէ յանուանէ ծանօթ 27 կուսակրօն
եկեղեցականներու: Անվարան պիտի եր-
կարէր շարքը Կոլոտի աշակերտներուն եթէ
պահուած ըլլար նաև յիշատակութիւնը եւ
կեղեցական ասպարէզէն խուսափած այն
աշակերտներուն, որոնք իրենց կարգին
կազմեցին մեր ժողովուրդի մտաւորական
աշխարհիկ դասը:

Աշակերտներու այս խումբը դրեթէ
նոյնութեամբ շարունակեց իրենց մեծ ու-

սուցչին մահէն ետք (1741) անոր սկսած մեծ ու լուսաւոր գործը Անոնց ընտրեալագոյնը Յակոբ Նալեան վարդապետ ժառանգեց Կոլտի թափուր ձգած աթոռը ու մանաւանդ յայտնաբերեց իր ուսուցչին համազօր նախանձախնդրութիւնը ազգային ու եկեղեցական կեանքի բարեկարգ ընթացքին, օժանդակ ունենալով խումբը իր աշակերտակիցներուն, որոնք բաւական երկար շրջան մը հանդիսացան իրրեւ դիտակից տէրերը մեր ազգային հրապարակին: Անոնց հետ երկարածգութեան Կոլտի մտքին ու գործին աղղկելութիւնը մինչ և վաթսուական թուականները ժ.ժ. դարուն, ուր մեր ժողովուրդը իմացական նոր խանդով բռնուած իր ազգային ու մշակութային գիտակցութեան նոր մէկ Զարթոնքը կերտեց: Եւ Զարթոնքը արդիւնքն է Կոլտին ու անոյ յետաւորութեամբ Ամրտոյի գպրեմանքին: Ու աւելին՝ փաստը Հայց. Եկեղեցւոյ մեծ արժանիքին, որուն քննադատը ուժը եղած է միակ կենսաւորողը այն բոլոր հրաշալի իրագործումներուն, որոնք մեր ցեղին դարաւոր ոգորումի նուազման պահերուն իսկ մեր մութը փախցնին լոյսի:

Անխառն հիացում ու սէր մեր հարազատ Մօր՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցիին, որուն հրաշածորան ոգեկանութենէն միայն աղբերացան խնկելի մեծութիւնները մեր ժողովուրդին:

ԿԵՂԱՄ ՍՐԿ. ԴԱՐԻԿԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

Ժողովուրդ որ նստի ի
խաւարի ետեւ զլոյս մեծ:

Աւետարանին, ինչպէս ըսինք, կը բացուէր նաեւ հայ ժողովուրդը, երբ շատեր այսօրեան մեծ ժողովուրդներէն դուրս կը մնային տակաւին քաղաքակրթիչ այդ բարիքէն: Աւետարանի հասկացողութիւնը, առաջին օրէն, հայ ժողովուրդի մէջ այնքան իրական և ուշագրաւ է եղած, որ սքանչալի միայն կրնայ առթել: Անշուշտ հին կրօնը բնական իր դիմագրական ճիգը, և սակայն հայ հոգին իր այս նոր արեւելումին մէջ մնաց անհաճանջ, և քրիստոնէական քարոզչական սիստեմին յաջորդեց դաստիարակութեան մեթոտը, և ծնունդ առին կրօնական, բարոյական և մարդասիրական կազմակերպութիւններ:

Որքան ալ քիչ մը մեծցուած և ջատագովական ընոյթ ունենան Փաւստոսի տեղեկութիւնները այդ շրջանի մասին, ստոյգ է թէ Աւետարանը դար մը վերջ արդէն իրականութիւն է հայ ժողովուրդի համար, և ոչ թէ հաւատքի բանաձեւ մը միայն: Եւ այս բոլորը հայ ժողովուրդի մէջ կատարուած է լոկ քարոզութեամբ և նուիրապետութեան մը աշխատանքներով, վասնզի հայը տակաւին չունէր իր գիրն ու գրականութիւնը, և հետեաբար ի վիճակի չէր ստեղծելու կրօնական ամբողջական դաստիարակութիւն և մշակոյթ: Յունարէն և ասորերէն գիրն ու գպրոցը ծիսական նշանակութիւն ունէին աւելի՛ քան ուրիշ բան, եթէ կարելի է այդպէս բացատրել երեւոյթը: Ընդհ. է թէ հայոց դարձը, Դ. դարու ընթացքին, ոչ տարածութեամբ և ոչ խորութեամբ ամբողջական էր, սակայն հայ ոգին սիրով կ'ընդգրկէր քրիստոնէութիւնը, և ասիկա ամէն ինչ էր, և ունէր իր պատմական ու հոգեբանական խոր պատճառները:

Քրիստոնէութիւնը, արեւելեան ձևին մէջ մարմնացած արեւմտեան այդ ոգին, ամենէն աւելի կը խօսէր հայուն, որ առ-